

ΛΑΜΠΗΔΩΝ

Αφιέρωμα στη μνήμη της
Ντούλας Μουρίκη

ΤΟΜΟΣ 2

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΜΑΙΡΗ ΑΣΠΡΑ - ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2003

ΤΙΜΗΣ ΕΝΕΚΕΝ

Τιμητικός τόμος εις μνήμην Ντούλας Μουράκη
Copyright © 2003, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π.

Επιστημονική επιμέλεια: Μαίρη Ασπρά-Βαρδαβάκη

Παραγωγή: Ν. & Γ. Ζωγραφάκης Ο.Ε.

Μακέτα εξωφύλλου: Στέλλα Μπορουτζή, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ Ε.Μ.Π.

Θωμαΐδειο Κτήριο Εκδόσεων

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 157 80 Ζωγράφου

Τηλ.: 210 772 25 78, fax: 210 772 11 27

e-mail: ntuapres@central.ntua.gr

www.ntua.gr/ntuapress

ISBN (SET): 960-254-631-X

ISBN (TOMOY 2): 960-254-633-6

Γιώργιος Μ. Σαρηγιάννης

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΤΟΝ ΠΛΑΤΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΧΙΣΗ ΤΩΝ ΠΛΑΤΩΝΙΚΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΣΤΟΥΣ ΟΥΤΟΠΙΣΤΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΟΡΙΣΜΕΝΟΥΣ ΠΟΛΕΟΔΟΜΟΥΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Είναι γνωστές οι διαφορές αντιλήψεων ανάμεσα στην πλατωνική φιλοσοφία και τον Αριστοτέλη, στην περιοχή της έννοιας της πόλης, όμως οι πλατωνικές αντιλήψεις επηρέασαν την πολεοδομική σκέψη πολύ πιο έντονα από ότι την πολιτική ή την φιλοσοφική, ιδίως στον 18ο - 19ο αιώνα, καθώς και στον Μεσοπόλεμο.

Αυτό συνέβη για δύο λόγους, αφ' ενός διότι οι πολιτικές αντιλήψεις (μαζί με τις φιλοσοφικές) υπέστησαν μια συνεχή (και μετά τον 18ο αιώνα ραγδαία) εξέλιξη, ενώ η πολεοδομική θεωρία δεν χρειάστηκε να αναπτυχθεί ως τότε μια και δεν υπήρχαν πιεστικά προβλήματα και αφ' ετέρου - συγκεκριμένα για τον Μεσοπόλεμο - το πολιτικό κλίμα ευνοούσε την ανάπτυξη θεωριών συγγενών προς τις πλατωνικές αντιλήψεις.

Με τον κίνδυνο να θεωρηθεί κανείς επικίνδυνα απλουστευτικός, θα μπορούσε να σκιαγραφηθεί το πλατωνικό πλαίσιο στην έννοια της πόλης ως ισχυρά άκαμπτο και υποταγμένο σε ένα σύστημα αντιλήψεων που θα έτεινε ακόμη και σε αυστηρές κατανομές στον χώρο, την κοινωνική σύνθεση και την κοινωνική οργάνωση, με σιδηρά πειθαρχία σε ένα αντίστοιχο σύστημα νόμων.

Ο Πλάτων, προδιαγράφει την κοινωνία και την πόλη σε τέτοιο βαθμό που οδηγεί κατ' αρχήν και σε κάποιο συμβατό με τις θέσεις του τρόπου ζωής, χωρίς τον οποίο δεν μπορεί να λειτουργήσει η Πολιτεία και η πόλη του.

Ο Αριστοτέλης, αφού ασκήσει αυστηρή κριτική σε τέτοιου είδους ολοκληρωτικές θεωρήσεις, προσπα-

θεί περισσότερο να ερμηνεύσει το φαινόμενο και την εξέλιξη της πόλης και της κοινωνικής οργάνωσης γενικότερα, παρά να της καθορίσει νόμους λειτουργίας. Από την κριτική του ανάλυση όμως είναι σαφές το φιλελεύθερο πλαίσιο στο οποίο εντάσσει αυτές τις έννοιες.

Φιλόσοφοι, οικονομολόγοι και «πολεοδόμοι» του 18ου και 19ου αιώνα, όπως ο Fourier, ο Owen, ο Cabet, προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν και να απαλείψουν την αθλιότητα πλατιών στρωμάτων του πληθυσμού που ακολούθησε την εμφάνιση του καπιταλιστικού συστήματος και της βιομηχανικής εποχής. Με τις θέσεις τους προετοίμασαν τη διαμόρφωση άλλων αντιλήψεων γύρω από την πολιτική οικονομία, αντιλήψεων που κορυφώθηκαν με την διατύπωση των μαρξιστικών οικονομικών και φιλοσοφικών θέσεων στα μέσα του 19ου αιώνα και έπειτα.

Στα πλαίσια αυτά όμως, προσπάθησαν να περιγράψουν την «Νέα Κοινωνία» και μέσα από την πολεοδομική οργάνωση, και εκεί, στηρίχθηκαν στις πλατωνικές αντιλήψεις.

Στον Μεσοπόλεμο, η πολεοδομική σκέψη παίρνει ιδιαίτερη ανάπτυξη μέσα από την διαρκώς εντεινόμενη αθλιότητα των πόλεων μετά τον 19ο αιώνα, αθλιότητα που δεν περιορίζεται πλέον μόνο στις εργατικές συνοικίες, τα *slums*, αλλά επεκτείνεται στο σύνολο σχεδόν της πόλης.

Η εποχή του Μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη δύο εκ διαμέτρου αντίθετων πολιτικών-κοινωνικών συστημάτων, που στα εξωτερικά τους σημεία παρουσίαζαν μια φαινομενική ομοιό-

τητα: επεδίωκαν μια πολύ συνεκτική, πειθαρχημένη και σε αυστηρά πλαίσια οργανωμένη κοινωνία, μια υποταγή του μέρους στο όλον, και μια τελεολογική εικόνα που ήταν δυνατόν να σχεδιαστεί εκ των προτέρων μέσα από ένα πλαίσιο νόμων και θεσμών από μια ομάδα «εκλεκτών» και αυτό είχε την αντανάκλασή του και σε ένα τμήμα της πολεοδομικής σκέψης.

Οι πλατωνικές αντιλήψεις για την πόλη

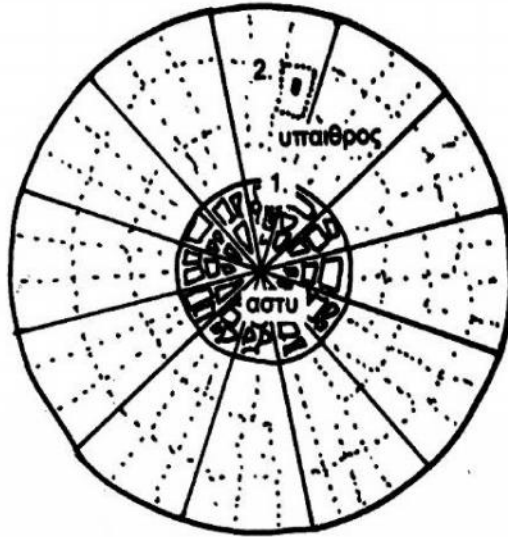
Οι κύριες θέσεις της πλατωνικής φιλοσοφίας για την πόλη, την κοινωνία και την πολιτειακή οργάνωση μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα:

Ο Πλάτων δέχεται τις αντιλήψεις του Ιπποδάμου για τον αυστηρό διαχωρισμό σε «κοινωνικές ομάδες», κάθε μια από τις οποίες είχε συγκεκριμένη και σταθερή θέση στον όλο κοινωνικό σχηματισμό, προδιαγεγραμμένο και αμετάβλητο έργο στην παραγωγική διαδικασία.

Ο αριθμός των ατόμων που αποτελούσαν κάθε τέτοια ομάδα προέκυψε μέσα από σειρά αριθμητικών νόμων, σε σχέση με γεωμετρικά και αριθμητικά θεωρήματα, κατά το κείμενο των *Νόμων* για να είναι δυνατή κάθε είδους υποδιαίρεση των πολιτών σε ακέραιες μονάδες· είναι προφανής όμως η σχέση με αριθμοθεωρητικά στοιχεία των τέλειων αριθμών, των τέλειων στερεών και του δωδεκαδικού - εξηκονταδικού ασυριοβαβυλωνιακού συστήματος. Άλλωστε έχει αναλυθεί από ερευνητές η σχέση του Πλάτωνα με την ανατολική αστρονομία και τα μαθηματικά, κυρίως με βάση τα εις την «*Επινομίδα*» αναφερόμενα¹.

Πεντάκις μὲν χίλιοι ἔστωσαν καὶ τετταράκοντα ἀριθμοῦ τινος ἔνεκα προσήκοντος, γεωμόροι τε καὶ ἀμνονοῦντες τῇ νομῇ... Δύο μὲν δὴ μέρη τοῦ παντός ἀριθμοῦ τοῦ πρώτου νεμηθῆτω, μετὰ δὲ ταῦτα τρία τὸν αὐτὸν πέφυκε γὰρ καὶ τέτταρα καὶ πέντε καὶ μέχρι τῶν δέκα ἐφεξῆς... Οὐ μὲν δὴ πᾶς εἰς πάντα πάσας τομάς εἴληχεν ὁ δὲ τῶν τετταράκοντα καὶ πεντακισχιλίων εἰς τε πόλεμον καὶ ὅσα κατ' εἰρήνην πρὸς ἅπαντα τὰ συμβόλαια καὶ κοινωνήματα, εἰσφορῶν τε περὶ καὶ διανομῶν, οὐ πλείους μᾶς δεουσῶν ἐξήκοντα δύναται ἂν τέμνεσθαι τομῶν, συνεχεῖς δὲ ἀπὸ μᾶς μέχρι τῶν δέκα².

Ο αριθμός αυτός παραμένει σταθερός «εις τὸν αἰεὶ χρόνον»³ μέσω ελέγχου των γεννήσεων και της αποστολής πληθυσμού σε αποικίες ή υποδοχής νέων

1. αστικός κληρος
2. αγροτικός κληρος

Εικ. 1. Η διάρθρωση του χώρου κατά τον Πλάτωνα. Η πόλη και η ύπαιθρος της διαιρείται σε δώδεκα μέρη και κάθε πολίτης έχει δύο κληρούς, ένα αστικό και ένα αγροτικό. Στα δώδεκα αγροτικά χωριά μένουν οι δεύτερης κατηγορίας πολίτες, οι γεωργοί και οι τεχνίτες (σχέδιο του συγγραφέα).

κατοίκων, ανάλογα, επεκτείνεται δε σε κάθε εκδήλωση της κοινωνικής ζωής:

...τὸ τίνα τρόπον δῆλον τὰ δώδεκα μέρη, τῶν ἐντὸς αὐτοῦ πλείστας ἔχοντα διανομᾶς, καὶ τὰ τούτοις συνεπόμενα καὶ ἐκ τούτων γεννώμενα... ὄθεν φατρίας καὶ δήμους καὶ κόμας, καὶ πρὸς γε τὰς πολεμικὰς τάξεις τε καὶ ἀγωγὰς, καὶ ἔτι νομίσματα καὶ μέτρα ξηρὰ τε καὶ ὑγρά καὶ σταθμὰ... καὶ ὅσα ἐν μήκεσι καὶ ἐν βάθει ποικίλματα, καὶ δὴ καὶ ἐν φθόγγοις καὶ κινήσει ταῖς κατὰ τὴν εὐθυπορίαν τῆς ἄνω καὶ κάτω φορᾶς καὶ τῆς κύκλῳ περιφορᾶς· πρὸς γὰρ ταῦτα πάντα δεῖ βλέψαντα τὸν γε νομοθέτην προστάττειν τοῖς πολίταις πᾶσιν εἰς δύναμιν τούτων μὴ ἀπολείπεσθαι τῆς συντάξεως...⁴.

Για να γίνει δε συνείδηση των πολιτών η πειθαρχία αυτή στο αριθμητικό σύστημα, τονίζει ότι:

Πρὸς τε γὰρ οἰκονομίαν καὶ πρὸς πολιτείαν καὶ πρὸς τὰς τέχνας τὰς πάσας ἐν οὐδὲν οὕτω δύναμιν ἔχει παιδεῖον μάθημα μεγάλην, ὡς ἡ περὶ τοὺς ἀριθμοὺς διατριβή⁵.

Στη συνέχεια αποδέχεται κατ' αρχήν την κοινοκτημοσύνη των αγαθών⁶ και θέτει όρια στο ύψος της περιουσίας, εν πάση περιπτώσει διαιρεί τους πολίτες σε τέσσερις εισοδηματικές τάξεις⁷ με ανάλογη φορολόγηση.

Η πόλη κτίζεται στο κέντρο της περιοχής της, η οποία διαιρείται ακτινωτά σε δώδεκα μέρη που διαιρούνται σε διπλάσιους των 5040 κλήρων ώστε κάθε πολίτης να πάρει έναν κοντά και ένα μακριά από την πόλη. Ανάλογα διαιρούνται και οι πολίτες σε 12 φυλές αφιερωμένες στους δώδεκα θεούς. Επίσης και από τις κατοικίες, θα δοθεί σε κάθε πολίτη μία στο κέντρο και μία στην περιφέρεια της πόλης⁸. Στην αγροτική περιφέρεια, υπάρχουν επίσης δώδεκα κόμες⁹ όπου και κατανέμονται οι μέτοικοι που ασχολούνται με τις «βάνουσσες τέχνες», δηλαδή την βιοτεχνία και το εμπόριο, τις οποίες πρέπει να αποφεύγουν οι εκλεκτοί πολίτες της πλατωνικής πόλης. Σε προγενέστερα και πλέον άκαμπτα των «*Νόμων*» έργα του Πλάτωνα, όπως η «*Πολιτεία*», σκιαγραφείται και μια κοινωνική οργάνωση πλέον αυστηρά διαχωρισμένη και αριστοκρατική.

Δέχεται από τη μια πλευρά ως απαραίτητα (αναγκαία), στοιχεία της πόλης τους γεωργούς, τους τεχνίτες και τους εμπόρους¹⁰ και από την άλλη τους «φύλακες»¹¹ οι οποίοι αποτελούν τους εκλεκτούς της πόλης και τους αρίστους· απ' αυτούς επιλέγονται οι «άρχοντες»¹². Επίσης είναι αρκετά σαφής για το ρόλο της κάθε ομάδας που αναφέρθηκε:

*Τὶ δ' ὁ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ δῆμος; πρὸς τῷ πολίτᾳ τί τοὺς ἄρχοντας φησὶν εἶναι; Σωτήρας καὶ ἐπίκουρους, ἔφη. Τὶ δ' οὗτοι τὸν δῆμον; Μισθοδοτὰς καὶ τροφείας*¹³.

Η βασική αυτή θέση του Πλάτωνα, είναι παράλληλη με εκείνη του Ιπποδάμου, όπως τουλάχιστον αυτή περιγράφεται στον Στοβαίο:

*Φαμί δ' ἐγὼν ἐς μοίρας τρεῖς διεστᾶσθαι τὰν σύμπασαν πολιτείαν καὶ μίαν μὲν εἶμεν μοῖραν τῶν ἀρετὰ κυβερνῶντων τὰ κοινά, δευτέραν δὲ τῶν δυνάμει, τρίτον δὲ τῶν ἐκπλαρώσει καὶ χοραγία τῶν ἀναγκαίων*¹⁴. Η πρώτη τάξη που περιλαμβάνει τους πολίτες που αποφασίζουν (βουλευτικόν) κυβερνά, η δεύτερη (επίκουρον) που περιλαμβάνει τους στρατιωτικούς κυβερνά αλλά και κυβερνάται και η τρίτη που περιλαμβάνει τους εργαζόμενους (βάνουσον) κυβερνάται. Στη συνέχεια, ο Ιππόδαμος επεξηγεί ότι κάθε τάξη διαιρείται σε τρία μέρη, στις δύο πρώτες είναι οι διαβαθμί-

σεις της πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας, και στην τρίτη είναι οι γεωργοί, οι τεχνίτες και οι έμποροι.

Κατά τον Αριστοτέλη¹⁵ ο Ιππόδαμος «κατεσκεύαζε δὲ τὴν πόλιν τῷ πλήθει μὲν μυριάνδρον, εἰς τρία δὲ μέρη διηρημένην· ἐποίει γὰρ ἓν μέρος τεχνίτας, ἓν δὲ γεωργούς, τρίτον δὲ τὸ προπολεμοῦν καὶ τὰ ὅπλα ἔχον». Και στη συνέχεια αναφέρει ότι η γη τριχοτομείται σε ιερά, δημόσια και ιδιωτική· γενικά ο αριθμός «τρία» αποτελεί το κλειδί σε όλη την οργάνωση του Ιπποδάμου.

Αντίφαση με το αριστοτελικό κείμενο κατά τον Παναγή Λεκατσά¹⁶ δεν υπάρχει, δεδομένου ότι οι «άρχοντες» και γενικά οι ασκούντες εξουσία αποτελούντο από τις δύο κατά Στοβαίο πρώτες τάξεις της Ιπποδαμείου πολιτείας· και αυτό μὲν είναι αληθές, αλλά δεν παύει να υπάρχει διαφορά στην ταξινόμηση των τεχνιτών, γεωργών και εμπόρων. Κατά το αριστοτελικό κείμενο, οι άρχοντες εκλέγονται από το σύνολο των τριών τάξεων, αν αυτό σημαίνει ότι όλοι είχαν μὲν το δικαίωμα του εκλέγειν αλλά μόνον η τάξη των πολεμιστών του εκλέγεσθαι· ωστόσο, είναι μια υπόθεση και ο Αριστοτέλης εκφράζει επιφυλάξεις για τον ουσιαστικό ρόλο που θα μπορούσαν να έχουν οι κατέχοντες τα όπλα. Σημειώνοντας ο Αριστοτέλης μερικές ακόμη ασάφειες της Ιπποδαμείου πολιτείας, καταλήγει ότι *ταῦτα δὴ πάντα πολλὴν ἔχει ταραχὴν*¹⁷.

Τελικά η κριτική του Αριστοτέλη, περιστρέφεται όχι στις ασάφειες που προκύπτουν από την Ιπποδαμειοθεώρηση, αλλά στα προβλήματα και στις αντινομίες που συνεπάγεται αυτή και διαφαίνεται μέσα από το αριστοτελικό κείμενο η αντίθεσή του στην παγιωμένη και με στεγανά διαίρεση της πολιτείας. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι οι απόψεις αυτές του Ιπποδάμου και του Πλάτωνα δεν είναι τυχαίες και πηγάζουν από ολιγαρχικές και ασιατικές θέσεις, ο συνδυασμός ενός συστήματος το οποίο είναι αμετάβλητο και αιώνιο και με εσωτερική δομή που εδράζεται σε γεωμετρικές και αριθμητικές σχέσεις είναι απόηχοι μυστικιστικῶν απόψεων του αιγυπτιακού και βαβυλωνιακού ιερατείου - και είναι γνωστόν ότι ο Πυθαγόρας στον οποίο φέρεται να είχε μαθητεύσει ο Ιππόδαμος, είχε ιδιαίτερα ενδιαφέρει στην Αίγυπτο, όπως άλλωστε και ο Πλάτων. Δεν είναι τυχαία άλλωστε η επιλογή του δωδεκαδικού συστή-

ματος που προέρχεται από το βαβυλωνιακό και ασσυριακό ιερατείο¹⁸.

Θα πρέπει επίσης να κατανοηθεί ότι η εμμονή του Πλάτωνα σε αιώνια και αμετάβλητα συστήματα, όπως του ανατολικού τύπου, τα λεγόμενα «ασιατικού τρόπου παραγωγής», συνδέεται με τις γενικότερες συντηρητικές απόψεις του, όπως επίσης και του Πυθαγόρα και του Ιπποδάμου¹⁹.

Μερικά ακόμη χαρακτηριστικά των πλατωνικών θέσεων θα πρέπει να επισημανθούν, όπως εκείνο της κοινοκτημοσύνης των γυναικών και των παιδιών²⁰ όπου προσβέυει ότι πρέπει να συγκεντρωθούν τα παιδιά από τους δέκα πρεσβύτερους της πόλης στους αγρούς και εκεί να διαπαιδαγωγηθούν από αυτούς μακριά από τους συγγενείς τους, καθώς επίσης και διατάξεις ευγονικής που στοχεύουν στην παραγωγή τελείων και απαλλαγμένων σωματικών αλλά και ψυχικών ελαττωμάτων²¹.

Για το σκοπό αυτό προτείνει μια διαδικασία όπου οι τεκνοποιήσεις γίνονται μόνο ανάμεσα στους «αρίστους» των πολιτών, τέτοιες συζεύξεις προετοιμάζονται από τους άρχοντες επιτηδείως ακόμη και με πλαστούς κλήρους στους οποίους προκαθορίζονται οι συζευζόμενοι²².

Ακόμη χειρότερα, καθορίζεται ότι σε περίπτωση που θα γεννηθεί παιδί ελαττωματικό είτε από τους μη αρίστους είτε και από τους αρίστους, θα το κρύβουν σε μυστικούς τόπους με άγνωστη την τύχη του: *Τὰ μὲν δὴ τῶν ἀγαθῶν, δοκῶ, λαβοῦσαι εἰς τὸν σηκὸν οἴσουσιν παρά τινος τροφούς χωρὶς οἰκούσας ἔν τινι μέρει τῆς πόλεως, τὰ δὲ τῶν χειρόνων, καὶ ἔάν τι τῶν ἐτέρων ἀνάπηρον γίγηται, ἔν ἀπορρήτῳ τε καὶ ἀδήλω κατακρύψουσιν ὡς πρέπει. Εἴπερ μέλλει, ἔφη, καθαρὸν τὸ γένος τῶν φυλάκων ἔσσειναι²³.*

Θα πρέπει να τονισθεί ότι ο κύριος άξονας της πλατωνικής αναζήτησης της ιδανικής πολιτείας και πόλης, είναι εκείνος με τον οποίο θα κυριαρχήσει η Αρετή, το ἦθος και κατά συνέπεια η Ευνομία, όλα αυτά όμως μέσα σε ένα κλειστό σύστημα ενάρετων αρχόντων και πολεμιστών οι οποίοι υπηρετούνται από τις ομάδες των γεωργών και των χειροτεχνών-τεχνιτών.

Οι θέσεις του Αριστοτέλη για την πόλη

Απ' ευθείας ο Αριστοτέλης, αποφεύγει να προδιαγράψει σχέδιο και ακόμη περισσότερο, οργάνωση

πόλης. Μέσα από την κριτική του όμως στις πλατωνικές θέσεις διατυπώνει καθαρά την θέση του για την έννοια της πόλης και τη συγκρότησή της από τις μονάδες που απαρτίζουν την πόλη και την κοινωνία:

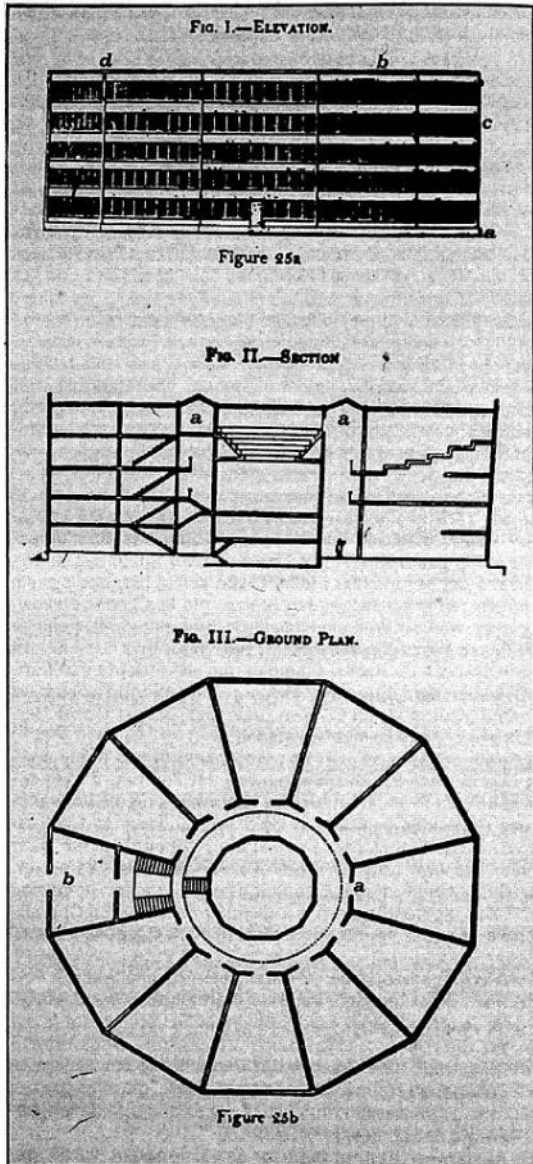
Πόλις δὲ ἡ γενῶν καὶ κοινῶν κοινωνία ζωῆς τελείας καὶ αὐτάρκους²⁴. πρβλ. επίσης ...ἡ τοῦ εὖ ζῆν κοινωνία καὶ ταῖς χάριν οἰκίαις καὶ τοῖς γένεσι, ζωῆς τελείας καὶ αὐτάρκους²⁵.

Με άξονα αυτόν τον ορισμό, ασκεί κριτική στον Πλάτωνα και στον Ιπποδάμο αποδεικνύοντας ότι οι θεωρίες τους έχουν πολλές αντιφάσεις και κενά, που πηγάζουν από την άκαμπτη θεώρηση της κοινωνικής δομής της πόλης, και αναλύει αυτές τις αντινομίες διεξοδικά, τονίζοντας ιδιαίτερα το σύνθετο των κοινωνικών σχέσεων της πόλης καθώς και την ιστορικότητά της²⁶.

Στη συνέχεια, ανακεφαλαιώνοντας τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί τις χαρακτηρίζει ως ελλιπείς, ακριβώς διότι ασχολούνται μόνο με την κατανομή της εξουσίας στην πόλη και όχι με την ίδια τη φύση της πόλης: *Ὅτι μὲν οὖν πάντες οἱ περὶ τῶν πολιτειῶν ἀμφισβητοῦντες μέρος τι τοῦ δικαίου λέγουσι, φανερόν ἐκ τῶν εἰρημένων²⁷.*

Ακόμη και όπου διατυπώνει προϋποθέσεις για την ορθή συγκρότηση μιας πόλης²⁸, αυτές είναι γενικές και όχι καθοριστικές. Ο Τουρνικιώτης, ισχυρίζεται ότι οδηγούν στον διαχωρισμό ζωνών στην πόλη και ότι αποτελούν προοίμιο των θέσεων του Le Corbusier και της Χάρτας της Αθήνας του 1933, αλλά κάτι τέτοιο δεν συνάγεται από το αριστοτελικό κείμενο, που μιλά μόνο για διαχωρισμό του χώρου των αθλήσεων από την εμπορική αγορά²⁹.

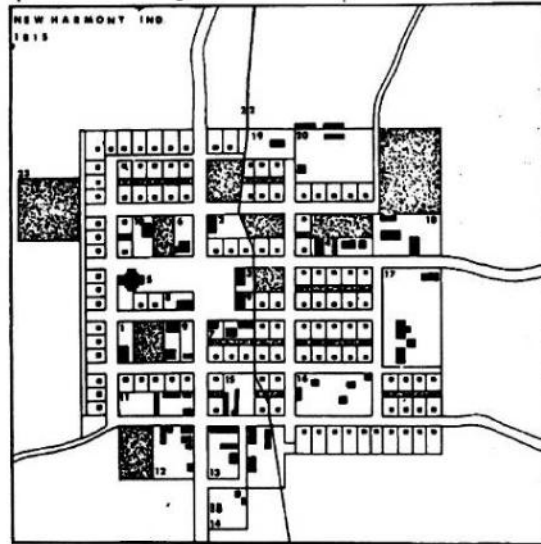
Η διαφορά ακριβώς του Αριστοτέλη από τον Πλάτωνα είναι ότι δεν θέτει κανόνες και νόμους, αλλά αναλύει ιστορικά την εξέλιξη της κοινωνίας και της πόλης και μέσα από αυτή την ανάλυση σε συνδυασμό με την κριτική των πλατωνικών αντιλήψεων, φαίνεται καθαρά ότι θεωρεί την πόλη σαν ένα φυσικό κοινωνικό σύνολο από μικρότερα κοινωνικά κύτταρα, όπου όμως το όλον είναι διάφορο του αθροίσματος των μελών του και αυτό είναι σαφές όταν επεξηγεί το γιατί συγκροτείται μια πόλη: όχι μόνο για τό ζῆν - θα ήταν πολύ αποσπασματικό και μερικό, και θα μπορούσε να υπάρξει όχι κοινωνία και πόλη αλλά απλή συγκατοίκηση αν αυτός ήταν ο

Εικ. 2. «Οίκος βιομηχανίας» για 2000 κατοίκους (Betham, 1797). (Bollerey, 20).

λόγος ύπαρξης της πόλης - αλλά για το *εὖ ζῆν*, που είναι πολυσύνθετο και ανώτερο³⁰.

Ακόμη, αναγνωρίζει στο σύνολο αυτό πλήθος ιδιαιτερότητες που δεν μπορούν να ενταχθούν στα αυστηρά όρια του πλατωνικού Νόμου, και τέλος δέχεται ότι το σύνολο ή το σύστημα αυτό δεν είναι αιώ-

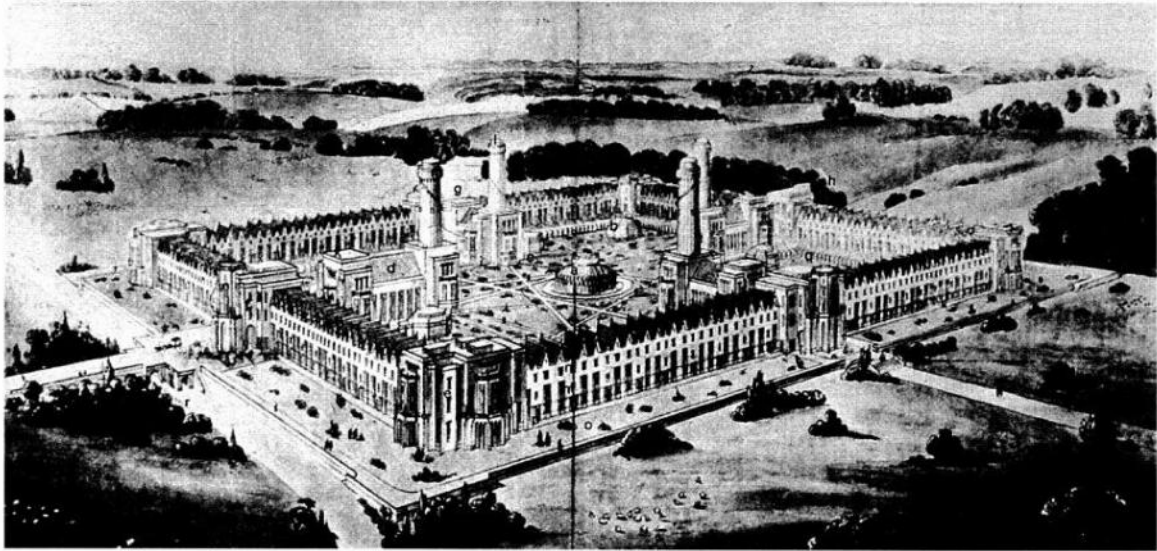

Εικ. 3. Ο οικισμός της Αρμονίας στην Ινδιάνα των ΗΠΑ (1815) 1-4 υπνωτήρια, 5 εκκλησία, 6 διοίκηση, 7-8 καταστήματα, 9 βιοτεχνίες, 10 σιταποθήκη, 11 αγελάδες, 12 βυρσοδευείο, 13 σιτοβολώνας, 14 κασιόκες, 15 μύλος, 16 πριονιστήριο, 17 αμπέλια, 18 αποθήκες, 19 ζυθοποιείο, 20 αποστακτήριο. (Bollerey 63).

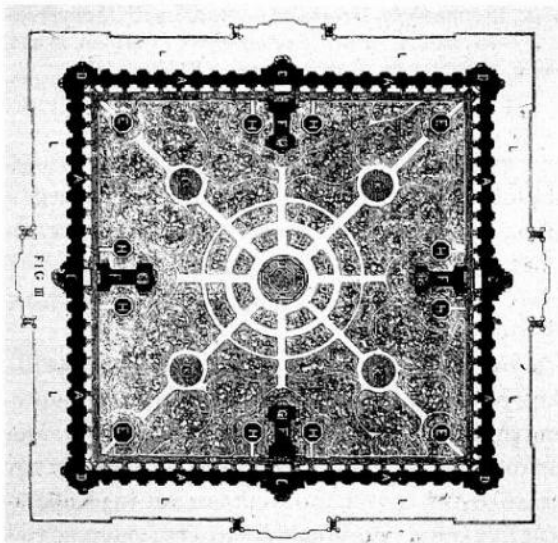
νιο, αντίθετα (όπως έχει ήδη αποδείξει στην ιστορική του ανάλυση) μεταβάλλεται κάτω από συγκεκριμένες διαδικασίες και κοινωνικούς-ιστορικούς νόμους: *ὥστ' ἄτοπον τὸ μένειν ἐν τοῖς τούτων δόγμασιν. Πρὸς δὲ τούτοις οὐδὲ τοὺς γεγραμμένους εἶν ἀκινήτους βέλτιον*³¹.

Τα σημεία αυτά, φέρνουν τον Αριστοτέλη στην άλλη όχθη της φιλοσοφίας, σε αντίθεση με την καρτεσιανή λογική της δυτικής σκέψης (το όλον ισούται με το άθροισμα των μερών του), σε αντίθεση με την τελεολογική λογική του Πλάτωνα και της Καθολικής Εκκλησίας για το αμετάβλητο της ιδανικής κοινωνίας και για την έξω από την Ιστορία δημιουργία και διατήρηση νόμων, θεσμών και κοινωνικών συστημάτων.

Ο εναγκαλισμός του Πλάτωνα από τη δυτική σκέψη, όπως αυτή αναπτύχθηκε στον Μεσαίωνα και στην Αναγέννηση και ακόμη η διαστρέβλωση και αποστέωση του Αριστοτέλη σε «σχολαστικό» από τη Δύση, ήταν τόσο αναμενόμενα, όσο και η ανάπτυξη με όλους εκείνους τους αρχαίους συγγραφείς που εντάσσονταν στις διαλεκτικές θέσεις του, προσωκρατικοί, Ίωνες υλιστές, σχολή Ιπποκράτη και Γα-

Εικ. 4. Σχέδιο του T. Stedman Whitwell για τη Νέα Αρμονία του R. Owen στη Ινδιάνα (1824). (Bollerey, 65).

Εικ. 5. Σχέδιο του T. Stedman Whitwell για τη Νέα Αρμονία του R. Owen στην Ινδιάνα (1824). (Bollerey, 67).

ληνού, από τους Ιουδαίους και Άραβες φιλοσόφους του 8ου - 14ου αιώνα από τις Ίνδιες και την Περσία έως την αραβική Ισπανία³², οι οποίοι συνέχισαν έτσι την διαμόρφωση της ανατολικής σκέψης, όπως αυτή άνθισε στην αρχαία Ελλάδα μέχρι τους αλεξανδρινούς.

Οι Ουτοπιστές του 18ου - 19ου αιώνα

Ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα, η ανάπτυξη της βιομηχανίας επέφερε ραγδαίες αλλαγές στις κοινωνίες και στις πόλεις. Η συγκέντρωση κατοίκων σ' αυτές και μάλιστα σε άθλια κατάσταση δημιούργησε πλήθος κοινωνικών και για πρώτη φορά ίσως στην ιστορία, πολεοδομικών προβλημάτων.

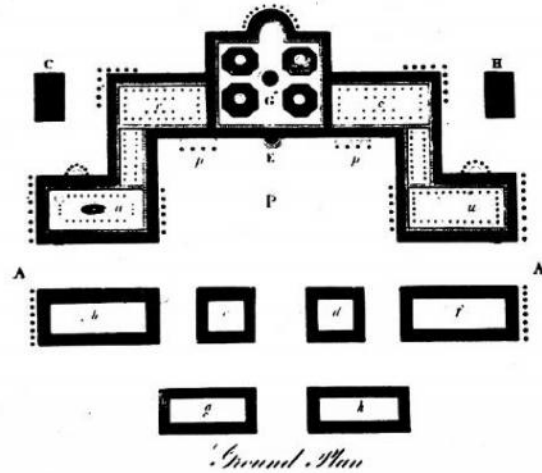
Στην δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα, ο Robert Owen (1771 - 1858) διατυπώνει ένα σχέδιο οικονομικής οργάνωσης με στόχο την εξάλειψη της αθλιότητας των εργαζομένων στις βιομηχανικές περιοχές της Αγγλίας. Το σχέδιο αυτό, εκτός από τις οικονομικές του προτάσεις, σκιαγραφεί και μια νέα κοινωνική δομή καθώς και το χώρο που αντιστοιχεί στη νέα αυτή κοινωνική οργάνωση³³.

Η πόλη αυτή, έχει καθορισμένο μέγεθος, συγκρότηση εντελώς σχεδιασμένη και άκαμπτη, ανταποκρινόμενη στο νέο τρόπο ζωής που προτείνει ο Owen, ο οποίος καθορίζει ακόμη και τον ρόλο της οικογένειας στην ανατροφή των παιδιών σε πλαίσια που θυμίζουν έντονα τις αρχές της πλατωνικής Πολιτείας.

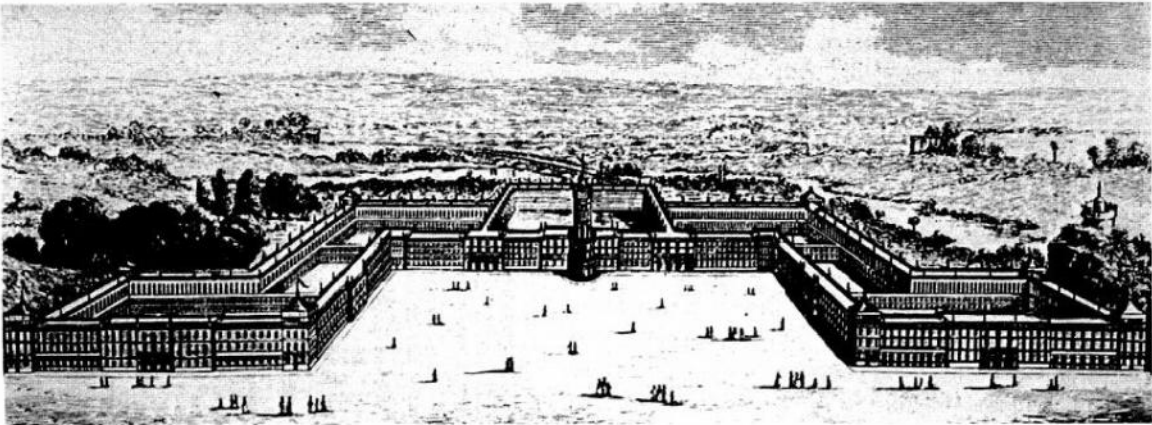
Η κοινωνική δομή που προτείνει ο Owen συνίσταται σε δημιουργία μικρών αυτόνομων μονάδων από 500 έως 1500 άτομα, που είναι σε αγροτικές περιοχές και η οικονομία τους είναι κύρια αγροτική, με συμπληρώσεις σε βιοτεχνικές απασχολήσεις. Τα χωριά

αυτά έχουν το καθένα μια έκταση 4 έως 6.000 περίπου στρέμματα αγροτικής γης. Το ίδιο το χωριό, αποτελείται από μια σειρά κτηρίων κατοικιών που σχηματίζουν ένα τετράγωνο το οποίο διαιρείται σε δύο παραλληλόγραμμα από μια σειρά κεντρικών κτηρίων, τα οποία περιλαμβάνουν δημόσια κουζίνα και αποθήκες τροφίμων, σχολικά κτήρια με βιβλιοθήκες και αίθουσες συγκεντρώσεων για παιδιά και ενήλικες (χωριστές για κάθε ηλικία) και χώρο προσευχής.

Οι τρεις πλευρές του τετραγώνου περιλαμβάνουν τις κατοικίες, κυρίως για ζεύγη με δύο παιδιά μέχρι τριών ετών· η τέταρτη πλευρά είναι για παιδιά ηλικίας άνω των τριών ετών και για περισσότερα από δύο παιδιά ενός ζεύγους. Στο κέντρο του τετραγώνου υπάρχουν επίσης κατοικίες των εποπτών των κοιτώνων ενώ στο μέσον κάθε πλευράς του τετραγώνου

Εικ. 6. Το Φαλανστερίο του Fourier. Σχέδιο του Albert Brisbane, 1840 (Bollerey, 125).

Εικ. 7. Το Φαλανστερίο του Fourier. Σχέδιο του August Bebel, 1907 (Bollerey, 125).

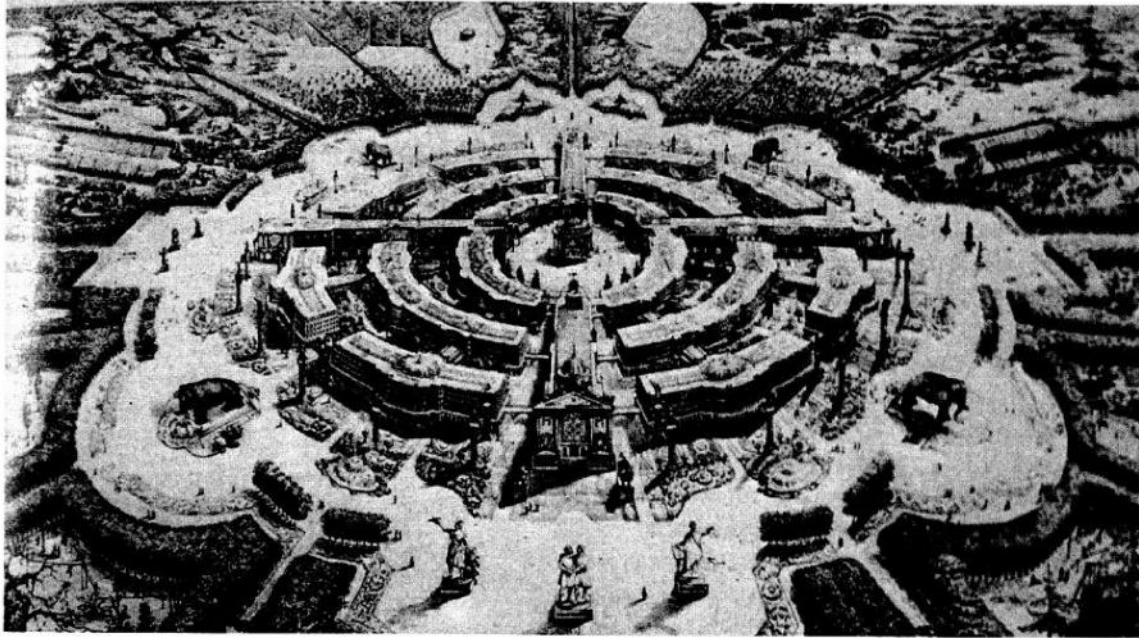
βρίσκονται οι κατοικίες των γενικών εποπτών, δασκάλων, γιατρών κ.ά. καθώς και καταστήματα.

Έξω από το τετράγωνο, είναι τα βιοτεχνικά κτήρια, τα σφαγεία και οι στάβλοι που χωρίζονται από το χωριό με δεντροστοιχίες, ενώ μακρύτερα είναι οι εγκαταστάσεις παραγωγής όπως οι μύλοι, η παραγωγή μπίρας κ.λπ.³⁴

Πέρα από τους πολεοδομικούς νεωτερισμούς τους οποίους θα ξαναδούμε στην εποχή της Χάρτας των Αθηνών του 1933, είναι χαρακτηριστική η συνάφεια με τις πλατωνικές ιδέες, όχι βέβαια με το ολι-

γαρχικό πνεύμα της πλατωνικής φιλοσοφίας, αλλά οπωσδήποτε με την αυστηρά ελεγχόμενη κοινωνική ζωή, όπου καθορίζεται ο τρόπος ζωής από τους εμπνευστές του σχεδίου, καθώς και η αυστηρή γεωμετρία του «σχεδίου» της πόλης, στην οποία ο Owen έδιδε ιδιαίτερη σημασία.

Φυσικά είναι χαρακτηριστική η παρέμβαση της Αρχής στην ανατροφή των παιδιών, τα οποία αναλαμβάνει αποκλειστικά μετά από τα τρία έτη τους ακριβώς όπως και στην πλατωνική πολιτεία, και το φαινόμενο είναι αρκετά ευεξήγητο. Όχι βέβαια διό-

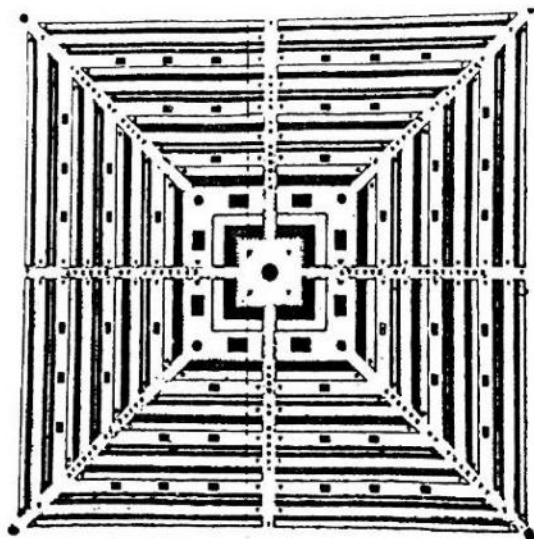
Εικ. 8. Σχέδιο για την πόλη της 6ης περιόδου (Γκαραντισμού) του Fourier (Bollerey, 101).

τι οι γονείς δεν ήξεραν να αναθρέψουν τα παιδιά τους, όπως διατείνεται ο Owen, αλλά για να λάβουν συγκεκριμένη αγωγή, τουλάχιστον ο Πλάτωνας σ' αυτό είναι ειλικρινέστερος.

Άλλωστε ας μην ξεχνάμε ότι ο Owen άρχισε αυτή την προσπάθεια ιδρύοντας το 1816 έναν «περίεργο», όπως τον αποκαλεί ο Benevolo³⁵, οργανισμό με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ίδρυμα για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα» (Institution for the Formation of Character) στο οποίο διαπαιδαγωγεί τα παιδιά των εργατών του στα νηματουργεία της New Lanark στη Σκωτία.

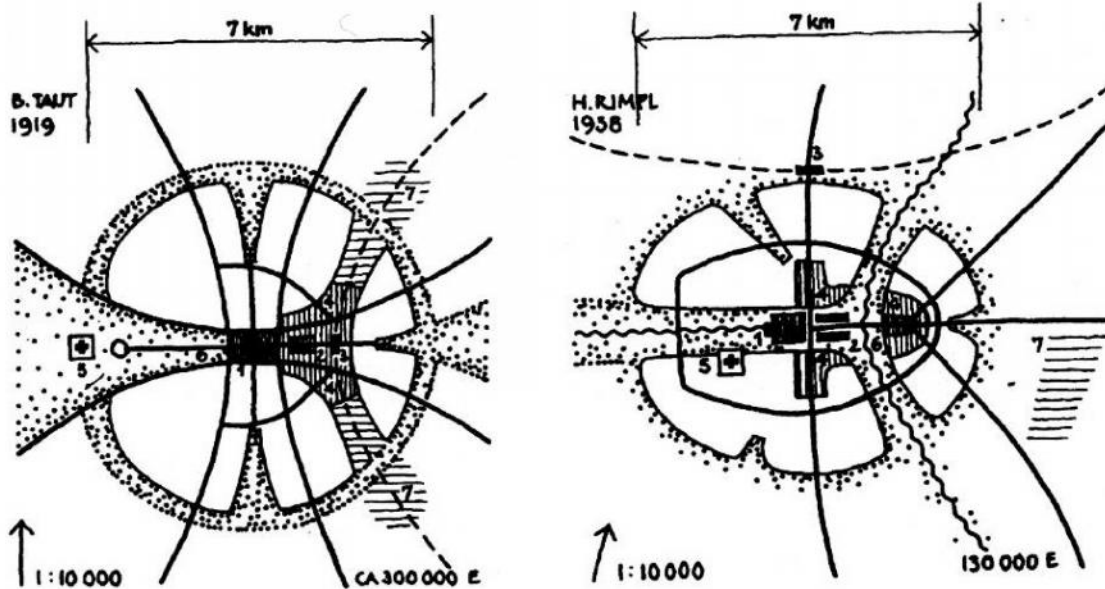
Στην τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα, ο Charles Fourier (1772-1837) αρχίζει τη δημοσίευση της δικής του πρότασης για κοινωνική και οικονομική ανασυγκρότηση της βιομηχανικής κοινωνίας και σχεδιάζει και την πόλη που ανταποκρίνεται σε μια τέτοια μεταρρύθμιση. Η πόλη του Fourier ονομάζεται Phalanstere (Φάλαγξ), είναι εμπνευσμένη από την στρατιωτική οργάνωση της αρχαίας Σπάρτης, και η όλη δομή της είναι σχεδιασμένη με πλήρη στρατιωτική οργάνωση και πειθαρχία σε ημικοινοβιακό σύστημα³⁶.

Ήδη από το 1808 είχε δημοσιεύσει ανώνυμα στη

Εικ. 9. Η «ιδανική πόλη» Victoria του J.S. Buckingham (1849) (Bollerey, 40).

Λυών την πραγματεία του *Théorie des quatre mouvements* στην οποία πρέσβευε ότι θα έπρεπε να δημιουργηθεί μια κοινωνία απαλλαγμένη από ατομικούς ανταγωνισμούς και δομημένη επάνω σε μια

Εικ. 10. Σχέδια πόλης από τον Bruno Taut (1919) και τον H. Rimpl (1938). 1 Κορώνις της πόλης (πλατεία, αίθουσα συγκεντρώσεων κ.λπ.), 2 Διοίκηση, 3 Σιδηροδρομικός σταθμός, 4 Εμπορικό κέντρο, 5 Νοσοκομείο, 6 Λαϊκό πάρκο, 7 Βιομηχανία (Schneider 113).

«παγκόσμια αρμονία» που θα ήταν δυνατή με την επικράτηση του συλλογικού επάνω στο ατομικό και τον σεβασμό της ατομικής ελευθερίας χωρίς όμως αυτή να θίγει την ελευθερία των άλλων.

Κατά τον Fourier η εποχή του ήταν εκείνη της ανεξέλεγκτης ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία θα έπρεπε να αντικατασταθεί από την εποχή του «γκαραντισμού» στην οποία θα αποκαθίστανται μια σειρά περιορισμών και εγγυήσεων, ώστε το χάος και η αναρχία της σύγχρονης του μεγαλούπολης να αντικατασταθούν από την Απόλυτη Τάξη³⁷. Η πόλη της εποχής του «γκαραντισμού» χωρίζεται σε τρεις ζώνες, την κεντρική (cité) με κατοικίες και κήπους, την προαστιακή (faubourgs) με κατοικίες και μεγάλα εργοστάσια, και τα περίχωρα (banlieues) με αγροικίες. Κάθε ζώνη χωρίζεται με πράσινο από τις άλλες και η πυκνότητα μειώνεται από την πρώτη προς την τρίτη ζώνη.

Σε μια τέτοια πόλη δεν μπορούν να κατασκευάζονται μικρά σπίτια, αλλά μεγάλα και συλλογικά τα οποία θα ευνοούν τη συγκέντρωση των εξυπηρετήσεων, τη συλλογικότητα των κατοίκων και τις αμοιβαίες σχέσεις τους.

Για τη δημιουργία της «Μεγάλης Αρμονίας», ο Fourier, θεωρεί ότι υπάρχουν 810 διακεκριμένοι ανθρωπίνι χαρακτήρες που θα πρέπει όλοι να συνυπάρχουν στην πόλη. Ακόμη 192 παιδιά και ηλικιωμένοι, 450 μη αποδοτικά άτομα (αρχάριοι, απόντες ή ανεπαρκείς) ως προς τον χαρακτήρα τους, και 168 βοηθητικοί, συνολικά 1620 άτομα³⁸.

Κατοικούν στο Φαλανστέριο (Phalanstere) ή Φάλαγγα, το οποίο είναι ένα ανοικτό πολυόροφο κτήριο με εσωτερικούς διαδρόμους και περιλαμβάνει κατοικίες και κοινωνικούς χώρους (seristeries), για συγκεντρώσεις των «σειρών» στις οποίες είναι καταμετρημένοι οι κάτοικοι. Στο κεντρικό του τμήμα, είναι ο ναός, ο Πύργος της Τάξης (Tour d' Ordre), η τηλεγραφική υπηρεσία, τα ταχυδρομικά περιστέρια, αστεροσκοπείο, χρηματιστήριο, αίθουσες βιβλιοθήκης, συμβουλίων, μελέτης, εστιατόρια κ.ά., ενώ στις ακραίες πτέρυγες τα θορυβώδη εργαστήρια των σιδηρουργών και των ξυλουργών, καθώς και τα παιδιά που εργάζονται στην βιομηχανία «τα οποία συνήθως κάνουν αρκετό θόρυβο εργαζόμενα». Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο Fourier μέσα στα πλαίσια της ενότητας, συλλογικότητας κ.λπ. δεν αρνιόταν

ούτε την παιδική εργασία, ούτε τις εισοδηματικές διαφορές σε μια κλίμακα από 20.000 έως 50.000.000 φράγκα ετήσιο εισόδημα³⁹. Οι σχέσεις εργασίας και κεφαλαίου, κινούνται σε μετοχικά-συνεταιριστικά πλαίσια που η ανάλυσή τους εκφεύγει των πλαισίων της παρούσης μελέτης.

Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών αποτελεί για τον Fourier κύριο άξονα της νέας του κοινωνίας, και αυτή πραγματοποιείται από την κοινότητα σε ομαδική διδασκαλία κατά ηλικίες στους χώρους της Φάλαγγας από ειδικά εκπαιδευμένο προσωπικό. Δεν αναφέρεται όμως σε απομόνωσή τους από τις οικογένειές τους, όπως στις προτάσεις του Owen.

Στα 1859 αρχίζει η κατασκευή ενός άλλου μοντέλου νέας πόλης, από τον Jean-Batiste Godin (1817-1889), που προσπάθησε να βελτιώσει το πρότυπο του Fourier. Το *Familister*, όπως το ονόμασε, ήταν σύμφωνα με τον Benevolo, μια σμίκρυνση της Φάλαγγας του Fourier αλλά είχε και μερικές προσαρμογές ρεαλιστικότερης συγκρότησης τόσο στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα, όσο και στον πολεοδομικό, γεγονός που του επέτρεψε να επιβιώσει μέχρι τον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο⁴⁰.

Παράλληλα εμφανίστηκαν αρκετοί άλλοι ουτοπιστές που είτε εξελίσσονταν τις βασικές σχολές του

Owen και του Fourier είτε προτείνοντας δικές τους θέσεις και σχέδια, προσπάθησαν να οικοδομήσουν τέτοιες πολιτείες, κυρίως στα αμερικανικά εδάφη, σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όπως ο Considerant, ο Cabet, κ.ά.⁴¹.

Σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό ήσαν κοινά τα βασικά σημεία σ' όλες αυτές τις προτάσεις:

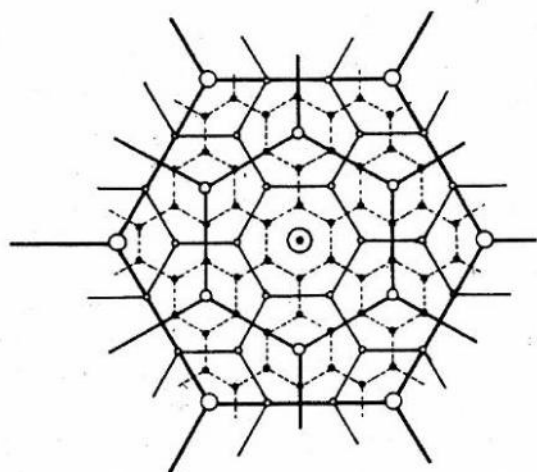
- έθεταν ως στόχο την Αρετή και την Ηθική του κοινωνικού αυτού συνόλου
- οργάνωναν μια κοινωνία με βάση αντιλήψεις σε τελεολογική κατεύθυνση, και μάλιστα μια κοινωνία που θα ήταν ιδανική, και απαλλαγμένη από προβλήματα
- η πόλη ήταν πολύ μικρού μεγέθους, ακόμη και στην καθαρά βιομηχανική μονάδα του Godin
- η αυτάρκεια κάθε μονάδας ήταν προϋπόθεση και στόχος ταυτόχρονα
- τα μεγέθη συνήθως καθορίζονταν με μαθηματικούς συλλογισμούς που βασίζονταν στην συνδυαστική διαφόρων παραμέτρων
- η κοινωνική οργάνωση ήταν σε αυστηρά καθορισμένα πλαίσια δομημένη, σε κοινοβιακό ή ημικοινοβιακό πλαίσιο, και την ανατροφή των παιδιών αναλάμβανε η πολιτεία
- το σχέδιο της πόλης ήταν αυστηρά γεωμετρικό και δομημένο από πρωταρχικά σχήματα όπως ο κύκλος και το τετράγωνο.

Οι παραπάνω θέσεις λίγο-πολύ πηγάζουν αμέσως ή εμμέσως από τις πλατωνικές αντιλήψεις και εντάσσονται σε ένα πλαίσιο ή μια αντίληψη ότι δηλαδή, ο εμπνευστής της πρότασης την έχει μελετήσει πλήρως, ότι είναι ιδανική και αποτελεί τη μόνη λύση, και κυρίως ότι ο εμπνευστής γνωρίζει τα πάντα τόσο τέλεια ώστε να μπορεί να καθορίζει ακόμα και τις κοινωνικές, τις οικογενειακές και τις προσωπικές σχέσεις των κατοίκων της πόλης, τόσο άμεσα μέσα από τους κανονισμούς λειτουργίας της κοινωνίας του όσο και έμμεσα μέσα από την διάταξη και λειτουργία της ίδιας της «πόλης» του.

Ο Μεσοπόλεμος και οι κοινωνικές-πολεοδομικές προτάσεις

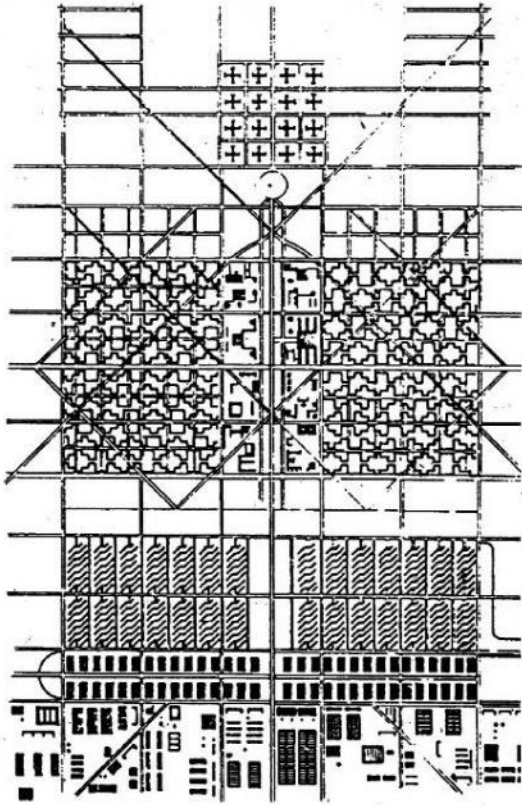
α. Οι σοβιετικοί πολεοδόμοι

Στη Σοβιετική Ένωση, αμέσως μετά την επανάστα-

⊙ ○ ○ ○ ○
Κατηγορίες οικισμών

Εικ. 11. Η διάρθρωση του χώρου κατά τον Christaller (Αραβαντινός, *Πολεοδομικός σχεδιασμός*, 33).

Εικ. 12. Η «ακτινοβόλουσα πόλις» του Le Corbusier (*La ville radieuse*, 1930) είναι εμφανής ο διαχωρισμός κατά ζώνες διαφορετικής μορφής και ποιότητας κατοικίας (Besset, *Qui était Le Corbusier*, 167).

ση του 1917 διαμορφώθηκαν ανάμεσα στα άλλα δύο κύριες τάσεις για την πολεοδομία, των απολεοδομιστών και των πολεοδομιστών. Και οι δύο τάσεις υποστήριζαν ότι η νέα σοβιετική κοινωνία όφειλε να έχει μορφή πόλης, τέτοια που να ανταποκρίνεται στη νέα κοινωνία, η διαφορά τους όμως ήταν θεμελιώδης⁴².

Οι απολεοδομιστές πίστευαν ότι η νέα αυτή πόλη θα έπρεπε να είναι μια διάχυτη περιοχή ατομικής κατοικίας μέσα στα δάση με λυόμενες κατασκευές εντασσόμενες σε ένα πυκνό δίκτυο ενέργειας και επικοινωνίας⁴³.

Οι πολεοδομιστές αντίθετα, πίστευαν ότι οι πόλεις θα έπρεπε να συγκροτούνται από «συλλογικής δια-

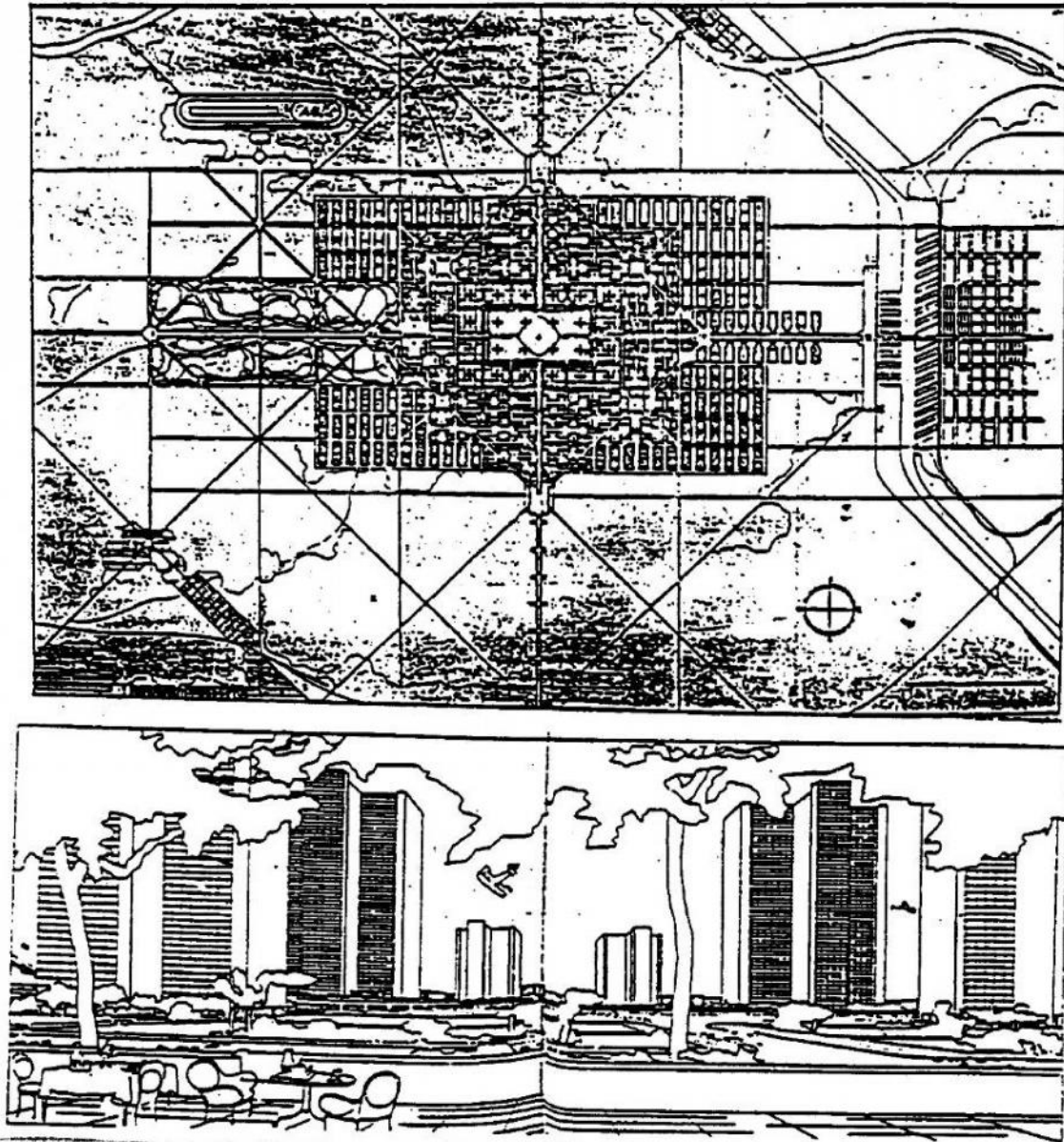
βίωσης» μονάδες (*kollektivhaus*) με ελάχιστους χώρους ατομικής (ιδιωτικής) συμβίωσης και μεγάλους και πλούσιους χώρους κοινωνικής διαβίωσης. Στους πρώτους περιλαμβάνονται οι κοιτώνες και κάποιος ελάχιστος χώρος καθιστικού, και στους δεύτερους κοινά καθιστικά, λέσχες, εστιατόρια και μαγειρεία, χώροι συγκεντρώσεων κ.ά.⁴⁴.

Η δεύτερη τάση, εμπνευσμένη από τη συλλογικότητα της σοβιετικής κοινωνίας, τον κεντρικό σχεδιασμό και την υπαγωγή του μέρους στο όλον από τη μια και από την άλλη την ισχυρή οργανωτική δομή των επαναστατικών δυνάμεων και του Κομμουνιστικού Κόμματος, έβλεπε την πόλη ως αντανάκλαση στο χώρο των παραπάνω αρχών του νεαρού σοβιετικού κράτους, αλλά φθάνοντας σε ακρότητες κατέληγε στις προτάσεις των ουτοπιστών του 19ου αιώνα, που δέχονταν μόνο περιορισμένο ρόλο στην οικογένεια και την ιδιωτική ζωή και υπέτασσαν τα πάντα στην «αλάνθαστη» σκέψη του εμπνευστή του σχεδίου της κοινωνίας και της πόλης.

Στα σημεία αυτά, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει μερικές εξωτερικές ομοιότητες ανάμεσα στις πλατωνικές αντιλήψεις και στους «πολεοδομιστές», όπως η ημικοινοβιακή κατοικία και κυρίως η θέση των παιδιών στην κοινωνία των οποίων την ανατροφή ανελάμβανε η πολιτεία, αλλά οι ομοιότητες αυτές ήταν μόνο επί μέρους και δεν είχαν να κάνουν τίποτα με τις ολιγαρχικές - αριστοκρατικές πλατωνικές αντιλήψεις των «κοινωνικών ομάδων» που συγκροτούσαν την πόλη, την ολοκληρωτική κυριαρχία των «αρίστων», την απόρριψη των μη καθαρής καταγωγής ή ελαττωματικών - σωματικά ή ψυχικά - ατόμων, την μονιμοποιημένη και σταθερή κατάσταση κ.ά. που αναφέρθηκαν.

β. Πολεοδομικές απόψεις και θεωρίες στη Δύση

Στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη του Μεσοπολέμου, η πολιτική δύναμη που ανέρχεται είναι ο Φασισμός και ο Ναζισμός, οι μόνες δυνάμεις που θα μπορούσαν να αναχαιτίσουν την Σοβιετική Ένωση, δεδομένου ότι σε πλαίσια δημοκρατίας η ακτινοβολία του νεαρού σοβιετικού κράτους ήταν ιδιαίτερα σημαντική και ελκυστική σε πλατιά στρώματα. Είχε άλλωστε προηγηθεί η προσωρινή εγκαθίδρυση σοβιετικών καθεστώτων στη Γερμανία (1918) και στην Ουγγαρία (1919-1921), επαναστατικά κινήμα-

Εικ. 13. Το Plan Voisin του Le Corbusier (1922) σχέδιο για μια πόλη, κατά παραγγελία της βιομηχανίας αεροπλάνων Voisin, όταν αυτή μετά τον πόλεμο στράφηκε στην βιομηχανική παραγωγή κατοικιών.

τα στην Αυστρία (1923) κ.ά. που προξενούσαν ιδιαίτερες αντιδράσεις σε πολιτικούς κύκλους, που έβλεπαν τον Ναζισμό ως ανασχετική δύναμη απέναντι στην Σοβιετική Ένωση.

Κινήματα στο χώρο των Καλών Τεχνών και της Αρχιτεκτονικής που άνθησαν στο Μεσοπόλεμο, όπως του *de Stijl* και κυρίως του *Bauhaus*, ήταν ιδιαίτερα επηρεασμένα από τις σοσιαλιστικές ιδέες, και

οι εκπρόσωποί τους ήταν σε συνεχή επαφή με τους πρωτοπόρους σοβιετικούς καλλιτέχνες και αρχιτέκτονες. Με την πορεία προς τον ολοκληρωτισμό της Ιταλίας αρχικά και στη συνέχεια της Γερμανίας, η οποία και έθεσε σχεδόν εκτός νόμου το Μοντέρνο Κίνημα και έκλεισε το *Bauhaus*, ο ακαδημαϊσμός επικράτησε πλήρως και στη Σοβιετική Ένωση επί Καγκάνοβιτς και Στάλιν⁴⁵.

Το 1933 συνέρχεται στην Αθήνα το 4ο Διεθνές Συνέδριο Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, το γνωστό CIAM, που αποτέλεσε την τελευταία αναλαμπή των προοδευτικών ιδεών στον Μεσοπόλεμο. Ήδη οι Ναζί είχαν καταλάβει την εξουσία στο Βερολίνο, το *Bauhaus* είχε κλείσει και η πρωτοπορία του Μοντέρνου Κινήματος εγκατέλειπε την Γερμανία και διασκορπιζόταν, κυρίως στις ΗΠΑ όπου έσβησαν και οι αρχές του *Bauhaus* όταν βρέθηκαν χωρίς το ζωογόνο κοινωνικό και καλλιτεχνικό πλαίσιο της Βαϊμάρης, του Dessau και του προναζιστικού Βερολίνου⁴⁶.

Ο ανερχόμενος αστήρ τότε ήταν ο Le Corbusier και δεν είναι καθόλου τυχαία η προβολή και η επικράτησή του.

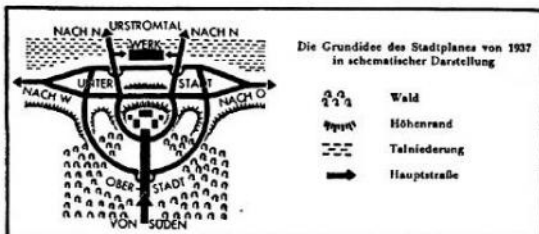
Ο Le Corbusier

Ο Le Corbusier έχει κατηγορηθεί για ολοκληρωτικές τάσεις από πολύ νωρίς, ακόμη και για τη συμμετοχή του με τον Lagardelle στην έκδοση του περιοδικού *Prelude*. Ο Lagardelle είχε στενούς δεσμούς με την «αριστερή» πτέρυγα του ιταλικού φασιστικού κόμματος και δεν είναι τυχαία η δημοσίευση σ' αυτό της γνωστής εργασίας του *La Ville Radieuse* το 1932 που χαρακτηρίστηκε ως δείγμα «απολυταρχικού

συνδικαλισμού»⁴⁷. Ήταν άλλωστε η εποχή πριν την τελική κατάληψη της εξουσίας από τους Ναζί και ο Ναζισμός (όπως και ο Φασισμός) επεδείκνυαν και «αριστερό» πρόσωπο. Ούτε φυσικά είναι αξιοπερίεργη η δεκαοκτάμηνη συνεργασία του Le Corbusier με την κυβέρνηση του Vichy⁴⁸.

Οι δεσμοί του Le Corbusier με τα μεγάλα μονοπώλια ήταν από καιρό γνωστοί. Η επίσης γνωστή εργασία του *Plan Voisin* για το Παρίσι (1925) είχε εκπονηθεί για λογαριασμό της βιομηχανίας κατασκευής πολεμικών αεροπλάνων Voisin η οποία μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου προσπάθησε να στραφεί στην κατασκευή κατοικιών. Το όλο σχέδιο χαρακτηρίστηκε τότε από την "L' Humanite" ως αντιδραστικό⁴⁹.

Πέρα, αλλά και παράλληλα μ' αυτές τις καταστάσεις, οι βασικές θέσεις του Le Corbusier στην πολεοδομία, εκφράζουν την πλέον σκληρή και απολυταρχική αντίληψη που συναντάμε στα πλατωνικά κείμενα. Οι αυστηρά στεγανοποιημένες χρήσεις εδάφους, κατοικία, εργασία, κυκλοφορία, αναψυχή, που χρησίμευσαν στο 4ο CIAM σαν άξονας ανάλυσης, από τον Le Corbusier αποθεώνονται σε βασικό νόμο οργάνωσης της πόλης. Η πόλη καθορίζεται από τον πάνσοφο και με υπέρτατες εξουσίες αρχιτέκτονα, που μπορεί όχι μόνο να καθορίζει με στεγανά τις χρήσεις εδάφους, αλλά και τον τρόπο ζωής των κατοίκων.

Εικ. 14. Βασική σύνθεση της «Hermann Goering Stadt» (1937) (Schneider, 37).

Εικ. 15. Το βασικό πρόγραμμα της «Hermann Goering Stadt» (Schneider, 84).

Η θέση του είναι ότι υπάρχει μια πόλη ιδανική για όλη την υδρόγειο, και αυτό το έκανε πράξη χτίζοντας την Chandigar με εντελώς ξένη προς τον πολιτισμό της Ανατολής οργάνωση και μορφή, μορφή που προέκυψε από τις απολυταρχικές θέσεις του και που τελικά είναι ξένη και προς τη Δύση⁵⁰.

Τεράστια συγκροτήματα, με τέτοια εξατομικευση των κατοίκων τους που τελικά εκμηδενίζονται μέσα στην απόλυτη οργάνωση, ταξινόμηση, στεγανοποίηση και υποταγή τους σε μια πόλη-μηχανή που είναι κατασκευασμένη για κατοίκους-αριθμούς χωρίς προσωπικότητα και που ταξινομούνται στο χώρο ακόμη και με ταξικά κριτήρια, όπως στο *Plan Voisin* που αναφέρθηκε. Ακόμη, οι θέσεις του σχετικά με τα μεγάλα κτήρια, την συγκέντρωση σ' αυτά όλων των λειτουργιών μιας πόλης, όπως στην περίφημη *Unité d' Habitation*, και η οργάνωση «εκ τῶν ἄνω» της ζωής των κατοίκων της, θυμίζει ιδιαίτερα όχι μόνο τις θεωρητικές αντιλήψεις αλλά και τις πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές προτάσεις και πραγματοποιήσεις του Owen, του Fourier, του Cabot και των άλλων Ουτοπιστών, όπως το *Φαλανστέριο* για παράδειγμα, γεγονός που έχει επισημανθεί από τους μελετητές⁵¹.

Όπως ο ίδιος ο Le Corbusier τονίζει «... το κλειδί για την αποκατάσταση της διαταραγμένης (κοινωνικής) ισορροπίας είναι ένα αρχιτεκτονικό πρόβλημα: Αρχιτεκτονική ή Επανάσταση»⁵², και ο Σημαιοφορίδης συμπληρώνει ότι «δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι το βιβλίο της *Ακτινοβόλας Πόλης* αφιερώνεται στην Εξουσία...»⁵³, ενώ τονίζει επίσης την εμμονή του σε «ελιτίστικη, προνομιακή και ιεραρχημένη πολεοδομική αντίληψη»⁵⁴.

Στο έργο του *Urbanisme* (1925), ο Le Corbusier δείχνει ιδιαίτερα επηρεασμένος από τις πλατωνικές αντιλήψεις όταν τονίζει: «Η γεωμετρία είναι η βάση. Είναι ταυτόχρονα ο υλικός φορέας των συμβόλων, που σημαδεύουν την τελειότητα, το θείο..., οι σύγχρονες τέχνες και η σύγχρονη σκέψη αναζητούν μετά από έναν αιώνα της ανάλυσης τη σωτηρία τους πέρα από τα τυχαία γεγονότα, και η γεωμετρία τις οδηγεί σε μια μαθηματική τάξη... Έρχεται μια στιγμή που ένα συλλογικό πάθος φέρνει σε αναβρασμό μια ολόκληρη εποχή - όπως ο πανγερμανισμός από το 1900 μέχρι το 1920 ή η αγάπη προς τον πλησίον των πρώτων χριστιανών... κ.λπ.»⁵⁵.

Μολονότι αμφισβητείται το αν ο Le Corbusier είχε μελετήσει πλατωνικά έργα, θεωρείται βέβαιον ότι γνώριζε τα σχετικά αποσπάσματα από τον *Φίληβο*, και είναι γνωστό ότι τα άλλα έργα συγχρόνων του, των οποίων ήταν γνώστης, ήσαν νεοπλατωνικών απόψεων⁵⁶.

Ο Le Corbusier προβλήθηκε και επικράτησε στον Μεσοπόλεμο και κυρίως μετά το βίαιο κλείσιμο από τους Ναζί το 1933 του *Bauhaus*, ως ο «μοντέρνος» αρχιτέκτονας, αλλά και ως ο συνεχιστής του Μοντέρνου Κινήματος. Τονίστηκε όμως ότι αυτό δεν ήταν τυχαίο, διότι ήταν παράλληλες οι θέσεις του με την ιδεολογία των ολοκληρωτικών καθεστώτων που υπήρχαν ή κυοφορούνταν στην Ιταλία και την Γερμανία.

Θα είναι γι' αυτό απαραίτητο να δούμε τα σημεία εκείνα των παραπάνω καθεστώτων που σχετίζονται με το θέμα μας.

δ. Οι ναζιστικές θεωρίες

Το ιδεολογικό υπόβαθρο του Ναζισμού, έχει ιδιαίτερα πολλά κοινά στοιχεία με τις πλατωνικές αντιλήψεις για την Πολιτεία, πέρα από την ελιτίστικη θέση για την «αποστολή» των Ναζί να σώσουν την Γερμανία και να εγκαθιδρύσουν τη δική τους αναμφισβήτητη άριστη, τέλεια και εκ του πεπρωμένου εκπορευόμενη Τάξη Πραγμάτων. Οι αντιλήψεις για την ύπαρξη μια προνομιούχας φυλής, έχουν το παράλληλό τους στην τάξη των πολεμιστών και αρχόντων του Ιπποδάμου και του Πλάτωνα, η δημιουργία ενός πληθυσμού από άριστους μέσω ιερών προκαθορισμένων γάμων με κοινοκτημοσύνη επιλεγμένων συζύγων, των οποίων τα παιδιά ανατρέφονται από την πολιτεία, ενώ οι κανόνες της ευγονικής περιλαμβάνουν ακόμη και «εξαφανίσεις» ελαττωματικών τέκνων, βρήκαν την πλήρη εφαρμογή τους στους Ναζί που προσπάθησαν να δημιουργήσουν την «τάξη» των εκλεκτών πολεμιστών από τους οποίους αργότερα θα προέρχονται και οι άρχοντες, τα γνωστά μας SS (Schutzstaffeln, «Ομάδες Προστασίας του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος») με όλη την παραπάνω πλατωνική διαδικασία, συμπληρωμένη και με την έννοια της φυλετικής καθαρότητας.

Η τάξη, η ιεραρχία και η στρατιωτική οργάνωση, το κοινοβιακό ή ημικοινοβιακό σύστημα διαβίωσης, η

ιδιαίτερη σημασία στην διαπαιδαγώγηση των παιδιών και της νεολαίας σε ιδανικά που τίθενται άνωθεν από τους επαίοντες, ακόμη η εμμονή σε γεωμετρικές και αριθμητικές παραμέτρους, που κάποτε καταλήγουν ή πηγάζουν από μυστικιστικά σύμβολα, που είναι κοινά στον Πλάτωνα, τους ουτοπιστές και τον Le Corbusier, δεν είναι τυχαία.

Θα πρέπει να επισημανθεί ακόμα η ταύτιση των Ναζι θεωρητικών με τις πλατωνικές, τις ιπποδάμειες αλλά και των σοσιαλιστών ουτοπιστών θέσεις, για το μικρό μέγεθος και την αυτάρκεια της πόλης. Ο ναζισμός, απέρριπτε τις μεγάλες πόλεις και ο Guenther, ένας από τους θεωρητικούς του σημείων χαρακτηριστικά ότι «οι μάζες των μεγαλουπόλεων είναι ο κίνδυνος για το Γερμανικό Κράτος... όπως το 1789 ο όχλος...». Απέναντι στις μάζες των μεγαλουπόλεων ο Guenther αντιπαραθέτει το «ευγενές αγροτικό φρόνημα των (αρχαίων) Γερμανών» (adelsbauerliche Gesinnung)⁵⁷, ο δε Rosenberg εισηγείτο στο Συνέδριο του NSDAP το 1934 τη διάλυση των πόλεων σε μικρές αποικίες στην ύπαιθρο των 12.000 κατοίκων. Θα παρέμεναν μόνο μερικά κέντρα των 500.000 και των 100.000 κατοίκων και το Βερολίνο ως πρωτεύουσα του Τρίτου Ράιχ.

Άλλωστε ήδη από το 1914 ο Adolf-Barterls, μαζί με την απαίτησή του να επεκταθεί η Γερμανία ως τον Δνειπέρο, διακήρυττε τη θέση ότι «der Germanen vertraegt die Grosstadt nicht» και ο Reichow προτείνει πόλεις αυτάρκεις με πληθυσμό 10.000 κατοίκων⁵⁸.

Οι θέσεις αυτές στις οποίες ο Le Corbusier αντιπαρατίθεται με την *Ville Radieuse* και το *Plan Voisin*, αλλά τελικά ταυτίζεται με την *Unité d' Habitation*, εδράζονται πιθανώς στην προσπάθεια ελέγχου του πληθυσμού, που αντί να είναι «όχλος» σε ανεξέλεγκτο μέγεθος, συγκροτείται σε μικρές μονάδες των 5040 κατοίκων (Πλάτων), 1620 (Fourier), 2000 (ή *Unité* του Le Corbusier) ή 10.000 (Ιπποδάμος και Reichow).

Σημειώνεται ότι οι διακηρύξεις για «επιστροφή στη φύση» μέσω της κατασκευής μικρών πόλεων - που πρότειναν άλλωστε και ο Engels⁵⁹ τονίζοντας τη συμφωνία του με τους σοσιαλιστές ουτοπιστές και

οι σοβιετικοί desurbanistes - δεν είναι ο κύριος λόγος για την προτίμηση στις μικρές αυτάρκεις πόλεις των ουτοπιστών και των Ναζι, όπως είδαμε.

Όλη η παραπάνω τελικά μερική ή ολική σύμπτωση απόψεων ανάμεσα στις πλατωνικές αντιλήψεις, τους σοσιαλιστές ουτοπιστές, τον Le Corbusier και τους θεωρητικούς του Ναζισμού θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως προσπάθεια ταχείας (και γι' αυτό βίαιης) αναμόρφωσης μιας κοινωνίας και ακόμη μιας μεσσιανικής αντίληψης που εν δυνάμει υπάρχει σε τέτοιες περιπτώσεις στους εμπνευστές τέτοιων εγχειρημάτων και τέτοιες προθέσεις θα πρέπει να αποδόσουμε στους ουτοπιστές του 19ου αιώνα ή τους desurbanistes.

Από την άλλη πλευρά όμως, στον φασισμό και τον Ναζισμό, δεν μπορεί κανείς να αποδόσει ευγενείς προθέσεις, και είναι γνωστές τόσο οι οικονομικές του ρίζες και σχέσεις με τα οικονομικά συγκροτήματα των Krupp, της Siemens, της I.G. Farben, της Mannesman κ.ά. όσο και η «χρήση» του από τους συμμάχους για να τον στρέψουν ενάντια στην Σοβιετική Ένωση (ανεξάρτητα αν τελικά μετατράπηκε σε μπουμερανγκ)⁶⁰. Όμως, η εδραϊσότητά του σε κάποια συγκεκριμένη ιδεολογική βάση έχει σημασία, και το ότι ο άξονας της ιδεολογίας του Ναζισμού περνούσε από τις πλατωνικές αντιλήψεις δεν είναι τυχαίο.

Είναι δε βέβαιο, ότι η επιλογή του Ναζισμού σ' αυτές τις αντιλήψεις ξεκινά μάλλον από διαφορετικό σημείο από ότι η ταυτόσημη επιλογή ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος, και σ' αυτό θα πρέπει να θυμηθεί κανείς τον Αριστοτέλη, που στο τέλος της κριτικής του στην πλατωνική Πολιτεία σημειώνει ότι:

...ὅτι δὲ δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον τὸ πλῆθος ἢ τοὺς ἀρίστους μὲν ὀλίγους δέ, δόξειεν ἂν λύεσθαι καὶ τιν' ἔχειν ἀπολογία, τάχα δὲ κἂν ἀλήθειαν. Τοὺς γὰρ πολλοὺς, ὧν ἕκαστός ἐστιν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὁμῶς ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων οὐχ ὡς ἕκαστον ἀλλ' ὡς σύμπαντας...⁶¹.

Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

1. 986b, 990c κ.ε. Βλ. ακόμη τον πρόλογο του Κ. Δ. Γεωργούλη στη έκδοση των «Νόμων» στην σειρά του «Παπύρου», όπου και σχετική βιβλιογραφία.
2. Πλάτωνος Νόμοι, E737e.
3. Αυτόθι, E740b.
4. Αυτόθι, E746d και E747a
5. Αυτόθι.
6. Αυτόθι, E739c.
7. Αυτόθι, E744c.
8. Αυτόθι, E745c.
9. Αυτόθι, H848d.
10. Αυτόθι, B370a κ.ε.
11. Αυτόθι, B374a κ.ε.
12. Αυτόθι, Γ412c
13. E463a κ.ε.
14. Στοβαίου, *Ανθολόγιον*, ΜΓ 92.
15. Αριστοτέλους, *Πολιτικά* 1267b-8.
16. *Εισαγωγή στα Αριστοτέλους Πολιτικά*, έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου.
17. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, II, 1268b.
18. Βλ. σχετικά, Ι. Κ., Κορδάτος, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα 1972, σ. 103, 114, 304 και σποραδικά.
19. M. Pohlenz, *Aus Plato Werdezeit*, Βερολίνο 1913, σ. 219 κ. ε. αναφ. στον Κορδάτο, ένθ. ανωτ., 305.
20. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, E457c, E461e-465e, Z540d.
21. Πλάτωνος, *Νόμοι*, ΣΤ775a κ.ε., 785a και σποραδικά.
22. Πλάτωνος, *Πολιτεία* E459e.
23. Αυτόθι, E460c.
24. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, III, 1281a-1.
25. Αυτόθι, 1280b-41. Για τη σχέση της πόλης με τις κόμμες και τα γένη, βλ. Γ. Μ. Σαρηγιάννης, *Η πρωταρχική Αστικοποίηση*, Αθήνα 1993, σελ. 115 κ.ε. όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.
26. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, III, 1280a κ.ε.
27. Αυτόθι, II, 1281a-9.
28. Αυτόθι, VII, 1330a 1-40.
29. Π. Τουρνικιώτης, «Η συνάντηση της ελληνικής πόλης και του Le Corbusier», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 21 (1987), σ. 116.
30. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, III, 1280b κ.ε.
31. Αυτόθι, 1269a 6.
32. Γ. Σαρηγιάννης, «Ο διωγμός των Ιουδαίων και Μουσουλμάνων από την Ισπανία το 1492 αποδυνάμωσε το δυτικό πολιτισμό» *Χρονικά* 126 (1993).
33. L. Benevolo, *Origini de l' Urbanistica moderna*, 1η εκδ. 1963 (ελλ. μετ. Η κοινωνική προέλευση της σύγχρονης πολεοδομίας), Αθήνα α.χ., σ. 211 κ.ε.. Fr. Bollerey, *Architekturkonzeption der utopischen Sozialisten*, Μόναχο 1977, σ. 29 κ.ε.
34. Βλ. Benevolo, ένθ. ανωτ. και Bollerey ένθ. ανωτ. όπου και αναλυτική περιγραφή με αναφορές και των δύο στα ίδια κείμενα του Owen, όπως: *Report to the Country of Lanark*, 1820 και σποραδικά.
35. Αυτόθι, ένθ. ανωτ. 212.
36. Bollerey, ένθ. ανωτ. σ. 86 κ.ε. Benevolo (ένθ. ανωτ. σημ. 33), σ. 230 κ.ε.
37. Benevolo, ένθ. ανωτ. σ. 231.
38. Bollerey, ένθ. ανωτ. σ. 110. Benevolo, ένθ. ανωτ. σ. 233.
39. Benevolo, ένθ. ανωτ. σ. 240. Bollerey, ένθ. ανωτ. σ. 150.
40. Benevolo, ένθ. ανωτ. σ. 240. Bollerey, ένθ. ανωτ. σ. 150.
41. Benevolo, σποραδικά. Βλ. επίσης Σ. Σίνος, *Μαθήματα Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας*, Αθήνα 1974, σ. 60 κ.ε.
42. Kopp, *Ville et Revolutione*, Παρίσι 1972 (ελλ. μετ. Πόλη και Επανάσταση), Αθήνα 1976, σ. 110, 151, 227 κ.ε. 282.
43. Αυτόθι, σ. 228.
44. Αυτόθι, σ. 245 και σποραδικά.
45. L. M. Kaganowitch, *L'Urbanisme sovietique*. Εισήγηση στην Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΣΕ 1931. Γαλλ. έκδ. Παρίσι 1932. A. Kopp (ένθ. ανωτ. σημ. 42), σ. 289.
46. Ι. Δεσποτόπουλος, «Σύντομη εισήγηση για ορισμένα σημαντικά επακόλουθα από το έργο του Bauhaus», *Δελτίο ΣΑΔΑΣ*, τεύχ. Οκτ.-Δεκ. (1992), σ. 27 κ.ε.
47. K. Frampton, *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική* (ελλ. μετ.), Αθήνα 1987, σ. 169.
48. Αυτόθι. Γ. Σημαιοφορίδης, *Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση της Χάρτας των Αθηνών του Le Corbusier*, Αθήνα 1987, σ. 15.
49. Frampton, ένθ. ανωτ.
50. B.C. Brolin, *Η αποτυχία της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1978, σ. 103 κ.ε.
51. Benevolo (ένθ. ανωτ. σημ. 33), σ. 243.
52. Le Corbusier, *Vers une Architecture*, 1923. Βλ. ακόμη U. Conrads, *Programme und Manifeste zur Architektur des 20 Jahrhunderts*, Braunschweig 1975 (ελλ. μεταφρ. Αθήνα 1977), σ. 53, 77.
53. Γ. Σημαιοφορίδης (ένθ. ανωτ. σημ. 48), σ. 14.
54. Αυτόθι, σ. 15.
55. Le Corbusier, *Urbanisme, Collection de l' Esprit Nouveau*, 1925, ελλ. μετ. στον U. Conrads, ένθ. ανωτ. σημ. 52, σ. 78.
56. Π. Τουρνικιώτης, «Ιδεαλισμός και Ορθολογισμός, η αντίληψη της αρχιτεκτονικής του Le Corbusier», *ΔΣΑ* 16(1988), σ. 44, (όπου αναφέρεται στην μελέτη του P.V. Turner, *The Education of Le Corbusier*, Harvard 1971).
57. Chr. Schneider, *Stadtgruendung im Dritten Reich*, Μόναχο 1979, σ. 13 με αναφορά στο βιβλίο του H.F.K. Guenther, *Verstaedterung. Ihre Gefahren fuer Volk und Staat....*, Λειψία και Βερολίνο 1934.
58. A. Bartels, *Der Siegespreis - Westrussland deutsch*, Βαϊμάρη 1914. H.B. Reichow, *Grundsatzliches zum Staedtbau im Altreich und im neues deutschen Osten* εις *Raumforschung und Raumordnung* 3/4 (1941). A. Rosenberg, *Der Mythos des 20 Jahrhunderts*, Μόναχο 1934, που αναφέρει ο Schneider, ένθ. ανωτ. σ. 11-13.
59. Fr. Engels. Για το ζήτημα της κατοικίας στο *Διαλεκτά Έργα* (επ. μτφρ.), 1, σ. 708.
60. Θ. Παπαρήγα, «Η Ταξική φύση του Ναζιστικού Κόμματος», *Επιστημονική Σκέψη* 23 (1985) σ. 17 κ.ε.
61. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, III, 1281a. 11-β.4.